

ԱԼՆԻՈՒՆՈՒ ԲԱՂԱՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎԱՍՏԾՈՒ ԴԵՐԸ ՎԱՂ
ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ

Ուրարտուի քաղաքի Սարգուրի I-ը (մ.թ.ա. 845-825թթ.) Վան քաղաքի պարսպի շարվածքում բռնել է ասուրերեն մի շարք արձանագրություններ: Բովանդակությամբ նույնական այդ արձանագրություններից մեկը բերում ենք Հ. Կարազոզյանի քարզանությունը:¹ «Սարգուրիի արձանագրությունը, որդու Լուրիպրիի, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նալրիի արքայի, արքայի, որին հավասար չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգուրեն՝ որդին Լուրիպրիի, արքան է արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգուրեն՝ որդին Լուրիպրիի, ասում է. - Ես քարերն այս Ալնիումու (քաղաքի) միջից բերեցի, ևս պարիսպն այս կառուցեցի»:²

Մի կողմ բաղնելով վաղուց հերքված այն տեսակետը, թե արձանագրության հիշատակած Ալնիումու քաղաքը նույն Տուշպա // Վանն է, անդրադառնալով նրա տեղադրության շուրջ եղած մյուս տեսակետներին: Կ. Լեհման-Հաուպտը,³ իսկ նրա հետևորդները ուրիշ արևելագետներ ևս,⁴ Ալնիումուն տեղադրում են հետագա Մանագլերտի շրջանում: Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը ուշադրություն է դարձրել այն իրադրության վրա, որ Սարգուրիի կառուցած պարսպի քարերը տարբերվում են ինչպես Վանի հին կառույցների, այնպես էլ քաղաքի շրջակայքում եղած քարերից: Նրա ենթադրությամբ Սարգուրիի կառուցած պարսպի քարերը բերվել էին Մանագլերտի շրջանից՝ նախ ցամաքային, ապա ջրային՝ Վանա լճի ճանապարհով:⁵ Կարծում ենք, որ ճիշտ է նրա տեսակետի երկրորդ մասը միայն՝ քարերը Վան են հասցվել Վանա լճով: Այսուհանդերձ, դրանք բերվել են ոչ թե հեռավոր Մանագլերտի շրջանից, այլ Վանա լճի առափնյա որևէ վայրից: Հ. Մանանդյանը Ալնիումու քաղաքի անունը առնչում է մի կողմից Ասորեստանի Սարգոն II քաղաքի հիշատակած Ալի բնակավայրի և Ալսուր գետի անուններին, իսկ մյուս կողմից՝ Ալի լեռնանցքի և մոտակա նույնանուն գյուղի անուններին:⁶ Բայց դրանցից, առաջինների տեղադրությունը ճշտված չէ, իսկ երկրորդները ևս հեռու են Վանա լճի առափնյա շրջանից: Այս դեպքում ճշմարտությանը մոտ է դառնում Հ. Կարազոզյանի առաջադրած այն տեսակետը, թե Ալնիումուն գտնվել է Տուշպա // Վանի մոտակայքում:⁷ Մեր կարծիքով, այդ «մոտակայքը» գտնվել է Մանագլերտ-Վան կիսաճանապարհին, հետագա Արճեշ և Բեյլիկի քաղաքների միջև եղած տարածքում, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափամերձ շրջանում:

Ալնիումուի մանագլերտյան տեղադրության պատճառն այն է, որ Ուրարտուի առաջին արքայանշխար՝ Ալամնի (մ.թ.ա. մոտ 860-845թթ.) «քաղաքական քաղաք» Արժաշկուն, նույնացվում էր հետագա Մանագլերտի հետ: Կ. Լեհման-Հաուպտի առաջադրած այս վարկածին տուրք էին տվել նաև ուրիշ արևելագետներ: Եղել են Արժաշկունի նաև այլ տեղադրություններ: Ն. Արմենյոն հնարավոր է համարում նրա տեղադրությունը նաև Բաղնոցի (Պատնոց, Պատնոս) շրջանում,⁸ Հ. Մանանդյանը՝ Ծաղկանց (Ալադուղ) լեռնաշղթայի արևմտյան կամ հարավ-արևմտյան ճյուղավորումների վրա,⁹ Բ. Պիոսովսկին՝ ավելի հյուսիս՝ Արածանի վերնագավառի Դիադին և Բայազետ շրջա-

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ.1, Եր., 1981, էջ 39-40:

² Г. М е л и к ш в и л и, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 1.

³ С. L e h m a n n - H a u p t, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin - Leipzig, I, 1928, S. 20.

⁴ Н. А р у т ю н я н, Бивайнили (Урарту), Ер. 1970, стр. 124, Նույնի, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 23.

⁵ С. L e h m a n n - H a u p t, Armenien einst und jetzt, Berlin - Leipzig, 1926, S. 19-20.

⁶ Я. М а н а н д я н, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, стр. 63-34.

⁷ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ.1, էջ 40:

⁸ Ն. Ա դ ո ն ց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 354:

⁹ Я. М а н а н д я н, նշվ. աշխ., էջ 32:

նում,¹⁰ Գլխավանցյանը՝ Արծկեում,¹¹ Ն. Հարությունյանը՝ Արծկեում կամ Ալմն-շում,¹² Հ. Կարազոյանը՝ Արծնշում, ընդ որում, հնչյունական օրինակափ անցումների վկայակոչմամբ ապացուցելով *Aršašku* և *Արժէշ* < **Արժէշ* տեղանունների կապը, ուրեմն նաև անվանակիր բնակավայրերի նույնությունը:¹³ Հ. Կարազոյանի կողմից բերված ապացույցն անկասկած է դարձնում Արծաշկուի արճնշյան տեղադրությունը:

Սարգսյուրի I-ի կողմից արքայանիստի տեղափոխումը *Tušpa*//Վան ուղղակի հետևանքն էր այն իրադարձությունների, որոնց կիզակետում հայտնվել էին Արամե արքան և նրա արքայանիստ քաղաքը՝ *Aršašku*//*Arzašku*-ն: Տեղափոխության պատճառներից սովորաբար նշում են երկուսը՝ Արծաշկուի ավերված լինելու և Տուշպայի ռազմավարական տեսակետից նրան գերազանցելու հանգամանքները: Կարծում ենք, որ գոյություն է ունեցել մեկ պատճառ ևս. ինչպես կոտեսները ստորև, Սարգսյուրի I-ը արևապաշտ էր, իսկ Տուշպա//Վանը Արևաստծու պաշտամունքի նշանավոր կենտրոն էր: Սարգսյուրի I-ին արքայանիստը դառնալուց հետո նա վերածվեց ոչ միայն Ուրարտական թագավորության մայրաքաղաքի, այլ նաև ամբողջ թագավորության կրոնական կենտրոնի՝ այդպիսին մնալով նաև հետագայում:¹⁴

Նախ, հետևենք իրադարձությունների ծավալմանը: Ասորեստանի Սալմանասար III թագավորը (մ.թ.ա. 858-824թթ.) դեպի Հայկական լեռնաշխարհ իր ձեռնարկած արշավանքներից մեկի հետևյալ նկարագրությունն է անում. «Իմ վերադարձի ժամանակ Ալգի երկրի լեռնանցքները մտա: Ալգի երկրից մինչև Սուխմե երկիրը, Սուխմե երկրից մինչև Դայանեի երկիրը, Դայանեի երկրից մինչև ուրարտացի Արամուի Արծաշքու թագավորական քաղաքը գնացի, Արամուն հույսը դրեց իր զորքերի բազմության վրա, կռիվ ու ճակատամարտ տալու համար իր բազմաթիվ ձիավորներին իմ դեմ հանեց: Նրան պարտության մատնեցի և նրա ձիերն ու ռազմական իրերը հափշտակեցի: Նա իր կյանքը փրկելու համար բարձրաբերձ լեռները ելավ: Նրանք իմ ահեղ զենքից վախեցան և իրենց քաղաքները լքելով՝ անմատչելի լեռներում ապաստանեցին: Արծաշքուն՝ նրա թագավորական քաղաքը, շրջակայքի քաղաքների հետ, նվաճեցի: Նրա անչափ ունեցվածքը և հարստությունը դուրս բերի: Քաղաքը քանդեցի, ոչնչացրի, կրակով այրեցի»:¹⁵ Արծաշկուի գրավումը Սալմանասար III-ը պատկերել էր տվել իր «Բալա-վաթյան պալատի» դարպասների բրոնզե պատառներից մեկի վրա: Նրա այն խոսքերը, թե Արծաշկուն լքվել է, գրավվել, քանդվել և հրկիզվել, իրենց արտացոլումն են գտել այդ պատառում. «պատկերի վրա իսկապես ցույց է տրված այրվող ամրացր առանց պաշտպանների»:¹⁶ Որ մյուս բնակավայրերը ևս նույն ճակատագրին էին արժանացել, ցույց է տրված մեկ ուրիշ պատառում՝ «Ուրարտուի պարտությունը» հակիրճ մակագրությամբ: «Այստեղ դարձյալ պատկերված է ճակատամարտը ուրարտացիների դեմ և մի մեծ այրվող ամրաց. օրի մոտ ասորեստանցիները, վայրն ամալացնելով, կորստում են ծառերը. հեռվում երևում են ոչ մեծ մի այլ ամրաց, ցցերի վրա բարձրացված թշնամիները և գլխիների մի կայտ՝ պարսպի մոտ»:¹⁷

Հետագա ոչ միայն ասորեստանյան, այլև ուրարտական արձանագրություններում Արծաշկուի մասին տեղեկություններ չկան: Ուրեմն, բնակավայրն, իսկապես, ավերված և ամալացած է եղել: Հետագա տեղեկություններ չկան նաև Ալմիոնուի մասին, որը գտնվելով Արծաշկուի շրջակայքում, նույնպես պետք է ավերված լիներ: Այդ հանգամանքով է նաև պայմանավորված լինելու Սարգսյուրի I-ի կողմից Ալմիոնուի քարերի փոխադրումը Տուշպա: Դրանք լինելու էին տոհմական սրբավայրի սրբազորված քարեր. սրբավայր, որն, հավանաբար, եղել է նաև Արամեի և նրա նախորդ գահակալների թագադրման վայրը: Որ Ալմիոնուն եղել է Արևի աստծուն ձոնված սրբավայր, ցույց է

¹⁰Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ер., 1944, стр. 58-60.

¹¹Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Եր., 1940, էջ 134:

¹²Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, стр. 34-35:

¹³Յ. Կարազոյան, Սեպագիր տեղանուններ. Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբյուրներում, հ.1, գիրք 1, Եր. 1998, էջ 27, 43, 191:

¹⁴Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 73-74:

¹⁵Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ.1, էջ 23:

¹⁶Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 1, Եր., 1971, էջ 285:

¹⁷Նույն տեղում, էջ 287:

տալիս նրա անվան ստուգաբանությունը: Մեր կարծիքով, Առնոստ տեղանվան մեջ առկա է այդ աստծու *Առն անունը և –տ(ս) տեղանվանակերտ ածանցը: Վերջինս նույնական է հնդեվրոպական ծագում ունեցող –ուն վերջածանցի հետ (հմմտ. *թուլ-ուն, իմաստ-ուն, ձեղ-ուն* և այլն):¹⁸ *Առն դիցաբանության հնդեվրոպական ծագում է ունենալով՝ բաղկացած *ալ- և –ոն բաղադրիչներից: Սրանցից երկրորդը նույնական է դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունեցող –նի վերջածանցի հետ (հմմտ. *կուենի, հոլանի, ոզնի*),¹⁹ իսկ առաջինը ներկայացնում է հայերենում և հունարենում պահպանված *ալ- արմատը՝ «շրջանակ, սկավառակ» նախնական նշանակություններով: Իր տեսքի պատճառով և առասպելաբանական մտածողությամբ արևն ընկալվում էր երկնային հրե շրջանակ, սկավառակ, անիվ, որի օրեկան շրջապատույթը երկնականաբար մասնեցվում էր դրանց՝ իրենց առանցքի շուրջը զտրվելով ընթացքին: Արևի անձնավորյալ պատկերացմանը գուրգնրաց, դրանք նշող բառերը վերածվել են Արևաստծու մակդիրների՝ երբեմն փոխարինելով բարոյի ենթարկված նրա բուն անվանը: Իր նախնական նշանակությամբ *ալ- արմատը պահպանված է հայերեն և հունարեն հետևյալ բառերում: Հայերեն *աղթաման* բառում, որը նշանակում է «ձեռքի կամ ոտքի ապարանջան»,²⁰ առկա են *աղ (<*ալ-) և *թամ (/թամբ, հմմտ. *բեմ-բ, պառոզամ-բ, սալամ-բ* և այլն) արմատները և հնդեվրոպական ծագումով –ան վերջածանցը (հմմտ. *բեր-ան, գեր-ան, դերմ-ան* և այլն):²¹ Ընդ որում, *թամբ*-ի «ազդր կենդանույ»²² նշանակությունը հուշում է, որ ճիշտ է *աղթաման* բառի նաև «ոտքի ապարանջան» նշանակությունը: Անկասկած, *աղթաման* բառում *աղ արմատն առկա է «շրջանակ, օղ» նախնական նշանակությամբ՝ Հմմտ. Վանում գրի առնված «Խալվքըմ ընցավ էրկրնաց, Տեսկի լական (կլար օղ) կնր կտուց» հանելուկը, որի պատասխանը «արեգակ» է:²³ Հայերենն ունի նույն արմատից ծագած *ալի* (<*ալ-ի*) «ստանցք», «երկանաբար կամ ճախարակ» բառը,²⁴ որի մեջ –ի –ն հնդեվրոպական ծագումով վերջածանց է (հմմտ. *ուղ-ի, սամ-ի, տեղ-ի* և այլն):²⁵ Նույնարմատ հունարեն բառերից են «*άλωξ*-ը «շրջանակ, սկավառակ», «*ιουστ* շրջանակ, բակ (արևի կամ լուսնի շուրջը)», «*κωξ*, կարտեղ (որը շրջանակ է)» և «*αλεκάτη/ηλ ακάτα*»-ն «ստանցք, սունի», «*ιη, ιηίη*», «*δωξ*արակ»: «Արև» և «սկավառակ» > «անիվ» հասկացությունների սոսապելաբանական գուգորդումն հետևանքներից մեկն էլ այն է, որ *անի* բառը նշանակել է ոչ միայն «կազմած բոլորակ» որ շրջի ի վերայ լիառան իւրոյ, առաւել ի ձգել զկառս եւ գսալս»,²⁷ «կառքի ալ, անիվ», «սեռն, առանցք»,²⁸ այլև «գունդ, լուստորաց հյուրվելոց»,²⁹ «երկնային մարմինների գունդը»,³⁰ «արեգակի կամ լուսնի բոլորակությունը»,³¹ բայց հատկապես «արևի բոլորակությունը»: ՆՀԲ-ում *անի* բառի երկրորդ կիրառության առթիվ բերված օրինակներից առաջինները (Եզնիկ Կողբացու երկից են) վերաբերում են հենց արևին. «ճառագայթք արեգական *զանուէն* կախեալ կան: Որպես արեգակն մի է, եւ բազում. զի մի *անի* է, եւ բազում ճառագայթք»³²: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ վանյան արևի աստված Շիվինին սրտուկերվում էր մաև արևի քնափոր սկավառակը գլխավերևին, իսկ նրա

¹⁸ Գ. Ջառնիկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 234:

¹⁹ Նույնը:

²⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այստեհեան՝ ՆՀԲ), հ.1, Եր., 1979, էջ 39: Բառգիրք հայոց, Բնական քննակիրք, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 12, 13: Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Եր., 1971, էջ 126:

²¹ Գ. Ջառնիկյան, նշվ. աշխ., էջ 234, 354:

²² ՆՀԲ, հ.1, էջ 794:

²³ Մ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 3:

²⁴ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 93:

²⁵ Գ. Ջառնիկյան, նշվ. աշխ., էջ 231:

²⁶ Древнегреческо-русский словарь, составил И. Дворецкий, т.1, М., 1958, стр. 748:

²⁷ ՆՀԲ, հ.1, էջ 156:

²⁸ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 196:

²⁹ ՆՀԲ, հ.1, էջ 156:

³⁰ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 196:

³¹ Մտ. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, հ.1, Եր. 1944, էջ 122:

³² ՆՀԲ, հ.1, էջ 156:

անունը եթե զրվում էր առանց աստվածության ցուցիչի, ապա որպես հասարակ անուն նշանակում էր «արևի սկավառակ»:³³

Այս տեսանկյունից պակաս ուշագրավ չեն XIX դարի վերջերին Վանում գրի առնված ազգագրական նյութերը: Դրանց համաձայն, «արևու անձն՝ ջաղցի ջրտան ճախրին կամ գունդին ձև ունի, որ զլորվելով կը դառնա ու կընթանա, և այդ գունդի փառերեն լուստ ճառագայթներ կը ցուլանան, ինչպես ջուրի ցնցուղը ջաղցի գունտեն»³⁴ կամ «արեգակ բուլբուլակ քանձ սելի ակն (անիվ) կրակոս»:³⁵ Ասվածները հիմք են տալիս Ալեխուճու քաղաքին իր անունը տված *Alni աստծուն համարելու Արևի (նրա սկավառակ-անվի) անձնավորումն հանդիսացած հնագույն հայկական մի աստվածություն:

Այս նույն աստվածության անունն է, մեր կարծիքով, պահպանված նաև նախնադարի մեզական ծիսակարգից եկող մանկական խաղերի «Ալնիս-բալնիս» խաղանուտի բանաձևում: Մրցակից կողմերի միջև խաղն սկսողի հարցը լուծվում էր հետևյալ կերպ. Մրցակից կողմերից առանձնացած մեկական խաղացողներից որևէ մեկը առաջ պարզած փակ ափերից մեկի մեջ պահած էր լինում ինչ-որ մանր իր: Նրա պահած իրը գտնելու ե դրանով խաղն սկսելու իրավունք ստանալու համար, դիմացինը իր մատը հերթականությամբ դնում էր իրեն մեկնված փակ ափերից մեկ սրա, մեկ նրա վրա՝ արտասանելով հետևյալը. «Ալնիս, Բալնիս, /Հավատամ Սուրբ Սարգիս/, Ջին ծիլ հուն, տուր հիս»:³⁶ Սուրբ Սարգսի վկայակոչումն արդեն հուշում է, որ «Ալնիս-բալնիս» բանաձևը որևէ գործողության սկիզբն ազդարարող մեզական բանաձևի վերհուշն է: Նրանում վկայակոչված են եղել մեր հեռավոր նախնիների երեք գլխավոր աստվածությունները: Ինչպես հայտնի է, Սուրբ Սարգիսը ժողովրդական քրիստոնեության մեջ հանդես է գալիս որպես հողմ-ամպրոպի հին աստվածության ժառանգորդ: Բանաձևում նրա հետ միասին հիշատակված Բալնիսը, ինչպես անունն է ցույց տալիս, լինելու էր բերրիությունն ու պտղաբերությունն անձնավորած աստվածություն: Անվան կազմության տեսանկյունից հմմտ. *Բալ-նի-ս* և *Ալ-նի-ս*, իսկ արմատական *Բալ-*ի տեսանկյունից հմմտ. «*Բաղկանալ* - աճել, կամ գոյանալ, կամ բազմանալ, կամ կենդանանալ, կամ զարգանալ»³⁷ բառը և *բալ -//բաղ -//բող* - (< հ.-ն. *bhel -// *bhol -// *bhl) արմատները պարունակող բուսանուններն ու կենդանիների անունները: Իսկ բանաձևն սկսող Ալնիսը (Ալնիս < Ալ-նի-ս) լինելու էր եռյակի անդամներից գլխավորը և Ալեխուճու քաղաքին իր անունը տված հիշյալ *Alni աստվածը: Մանկական խաղի այս բանաձևում, փաստորեն, հիշատակված են հնագույն հայերի եռադասյա հասարակության երեք դասերի հովանավոր աստվածները:³⁸ Ալնիսը որպես երկնային արևաստված լինելու էր քրմական դասի հովանավորը, Բալնիսը որպես բերրիությունն ու սպողաբերությունն անձնավորած աստված լինելու էր բարիքներ արտադրողների դասի հովանավորը, իսկ սուրբ Սարգսի առասպելաբանական նախատիպը՝ որպես հողմ-ամպրոպի աստված, նրա մեջն լինելու էր զինվորական դասի հովանավորը:

Այժմ փորձենք ճշտել, թե Արճեշի շրջանի հետազայում հայտնի բնակավայրերից որին կարող էր համապատասխանել Ալեխուճուն: Ղ.Փիրդալեյանի հաղորդմամբ XIX դ. վերջին Արճեշից արևելք գտնվող մի ավերակ բնակավայր կրում էր *Անիշատ* անունը և գտնվում էր Կտրած քար ու Շինամեջ գյուղերի միջև:³⁹ Ավերակ բնակավայրի անվան շատ բաղադրիչը (Անի-շատ) ցույց է տալիս, որ ժամանակին այն քաղաք է եղել. հմմտ. *Նրվանդաշատ*, *Արշամաշատ*, *Չարիշատ* և այլն: Տեղանվան *Անի*- բաղադրիչը՝ հայտնի նաև Հայաստանի ուրիշ շրջաններից (հիշենք *Անի* անունը կրած քաղաքները Դարանաղի և Շիրակ գավառներում), ծագում է հ.-ն. an-//*Han- նախաձևից և *Անի*

³³ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

³⁴ Գ. Ս ր վ ա մ ճ տ յ ա ն ց, Երկեր, հ.1, Եր., 1978, էջ 77:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

³⁶ Ս տ. Մ ա լ խ ա ս յ ա մ ց, նշվ. աշխ., էջ 18:

³⁷ Բաղդիսը հայոց..., էջ 48:

³⁸ Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հին հայոց եռամասն ամսուայ խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», 1996, էջ 420-439: Նույնի, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 16-21, 42-45:

³⁹ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ս տ. Մ ե լ ի ք -Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե դ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, Եր., 1986, էջ 274:

//*Հանի տեղանունների մասն առնչվելու է նախնի աստվածների և աստվածացված նախնիների պաշտամունքին*:⁴⁰ Հնդեվրոպական նույն արմատից է ծագում նաև հայերեն *հան/հանի* «տատ» բառը և ազգակից լեզուների մի շարք նույն նշանակությամբ բառեր: Ընդ որում, հնագույն հայերենում այս բառը ցույց է տվել ինչպես իզական, այնպես էլ արական սեռին պատկանող անձանց: Հայերենից փոխառյալ վրացերեն *հան/* բառը «նախնիներ» է նշանակում: Ինչպես Հ. Աճառյանն է գրում. «Այս բառը ցույց է տալիս, որ հնագույն հայերենում կար նաև *հանի* «տատ» բառի արականը, ինչպես է և գերմանականում»:⁴¹ Անիշատ ավերակին հարևան գյուղի *Կտրած քար* անունը, կարծես, հիշում է, որ այստեղից էր Սարգուրի I-ինը տարել Վանի պարսպի քարերը, որ նա, կամ ավելի լայն ընդգրկումով Անիշատը, լինելու է նրա հիշատակած Ալեխունու քաղաքը (հավանաբար, վերականգնված Երվանդունիների օրոք):

Սարգուրի I-ինը Ալեխունուից միայն «կտրած քարեր» չէր տեղափոխել Վան: Այդ սրբազորված քարերի հետ միասին նա Տուշպա//Վան էր փոխադրել նաև Ալեխունուի պաշտամունքը, որն ինչպես տեսանք, Արևաստծու պաշտամունք էր: Իր նոր օրանում այս պաշտամունքը միաձուլվել էր Տուշպա//Վանի հովանավոր աստված Շիվինի՝ նույնպես Արևի աստծու,⁴² պաշտամունքին: Սարգուրի I-ինը արևապաշտ էր և, բանականաբար, Արևի աստվածն էր լինելու պետության գլխավոր աստվածը, մանավանդ, որ նա աստվածն էր նաև պետության մայրաքաղաքի և կրոնական կենտրոնի: Իսկ որ Սարգուրի I-ը արևապաշտ էր, ցույց է տալիս նրա կրած անունը: Լյուդիական Արևաստծու Տճթճիս անունը նշանակում է թե՛ «արև», թե՛ «տարի» և գուցահեռն է ներկայացնում հնդիրանական լեզուների *sard «տարի» բառի՝ առկա հայաց հին տոմարի *մաւասարդ* (<*մաւ-սարդ* «նոր տարի») ամսանվան մեջ:⁴³ Բանն այն է, որ դեռևս նախնադարում դիտարկելով Արեգակի տարեկան թվացյալ շրջապտույտը, մարդիկ հանգել էին տարվա գաղափարին, ճիշտ այնպես, ինչպես լուսնի փուլերի դիտարկմամբ հանգել էին ամսվա գաղափարին: Ըստ այդմ, շատ լեզուներում տարին և արևը նշվում էին նույն բառով (ինչպես ամիսն ու լուսինն էին նշվում նույն բառով): Սարգուրի I-ի անվան մեջ առկա **սարդ*- բաղադրիչը հենց «Արև, Արևաստված» է նշանակում: Գր. Ղափանցյանը գրում է. «Թերևս ուրարտական Sardur թագավորների անունը այս (Sardi U. Պ.) աստծու անունից է կազմվել –ur ածանցով (հմմտ. Էփունի երկրի Veduri այրանունը, Արծյունիների «Յաշկուր» այրանունը նման –ur ածանցով), և իզուր չէր, որ ուրարտական գրողները այդ թագավորների անվան մեջ աստվածություն էին տեսնում, գրելով «Աստված RI(=Istar)+du-ri», իսկ RI գաղափարանիչը հնչվել է SAR, բայց իսկականը իհարկե սա չէ, այլ sard-ur»:⁴⁴ Անվան երկրորդ բաղադրիչը կարող է «որդի» նշանակել: Հ. Աճառյանը *որջու* «խորթ որդի» բառի մեջ առանձնացնում է հ.ե. ծագումով *ուր «որդի» արմատը:⁴⁵ Այս դեպքում՝ sardur-// «Արևորդի»:

Սարգուրի I-ինի արևապաշտ լինելու մասին է խոսում նաև նրա արքայական տիտղոսաշարը՝ հատկապես նրանում առկա «գարմանահրաշ հովիվ» բառակապակցությունը: Սա տարօրինակ է հնչում այնպիսի բառակապակցությունների կտրին, ինչպիսիք են «մեծ արքա, հզոր արքա», «արքայի, որի հավասարը չկա», «արքաների արքա»: Սա հասկանալի է դառնում միայն այն դեպքում, երբ «գարմանահրաշ հովիվը» համադրում ենք նույն տիտղոսաշարի «տիեզերքի արքա» բառակապակցության հետ, որը ևս առանձին վերցրած անհասկանալի է և տարօրինակ է հնչում: Բանն այն է, որ այս երկու բառակապակցություններն էլ գալիս են Արևի աստծուն փառաբանող ուղերձներից, որովհետև «սրևային» Սարգուրի արքան համարվում էր նրա երկրային կրկնակր կամ փոխանորդը: Նույնպիսի վիճակ էր տիրում նաև Հայկական լեռնաշ-

⁴⁰ Լ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Մի հին պաշտամունքի հետքերը միջնադարյան Անիում, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», IV, Գյումրի, 2001թ, էջ 97-101: Ս. Պետրոսյան, Մամուխայի Մայր դիզուտու պաշտամունքի ակունքները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, թիվ I, էջ 160-173:

⁴¹ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, Եր., 1977, հ. III, էջ 33:

⁴² Г. М е л и к ш в и л и, *Наири — Урарту*, Тб. 1954, стр. 169, 372-373.

⁴³ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ. 3, էջ 435:

⁴⁴ Գր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

⁴⁵ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ. IV, Եր., 1979, էջ 642:

խաբհին հաբևան Փոքր Ասիայում, որտեղ Մուրսիլի II-ից (մ.թ.ա. 1345-1315թթ.) սկսած խեթ թագավորները իրենց ուղղակի «Արև» էին կոչում:⁴⁶ Նրանցից Մուվատալին (մ.թ.ա. 1315-1296թթ.) այսպես էր դիմում Արևի աստծուն. «Երկնային *Արևաստված, իմ տեր, մարդկության հովիվ: Դո՛ւ, Արևաստված, ելնում ես ծովից և բարձրանում երկինք: Ո՛վ երկնային Արևաստված, իմ տեր, դու ամեն օր դատաստանի ես ենթարկում մարդուն, շանը, խոզին և վայրի գազաններին»:⁴⁷ Ինչպես տեսնում ենք, խեթ թագավորը Արևաստծուն ոչ միայն «մարդկության հովիվ» է կոչում, այլև երկիցս՝ «իմ տեր»:*

«Մեերի դռան» արձանագրությունից⁴⁸ պարզվում է, որ Տուշպա//Վանից բացի ուրարտական Արևի աստվածը ունեցել է մեկ այլ նշանավոր սրբավայր: Արձանագրությունից Միսին անունով հայտնի այդ սրբավայրի տեղադրությունը մինչև վերջերս ճշտած չէր: Բայց այն կարելի է ճշտել՝ ուղեցույց ունենալով Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում Մենուա թագավորի (մ.թ.ա. 810-786թթ.) կողմից Արևի աստված Շիվինիին ձոնված կոթողը:⁴⁹ Դրա արձանագրությունից պարզվում է, որ Մենուան իրեն և իր որդու համար Արևաստծուց խնդրում էր «կյանք, ուրախություն, մեծություն», իսկ այս հանգամանքը վկայում է, որ Շիվինին եղել է ուրարտական արքայատոհմի հովանավոր աստվածներից մեկը:⁵⁰ Ուրեմն, Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում էլ պետք է գտնվեր Արևաստծու այդ նշանավոր սրբավայրը: Նկատենք, որ այդ տարածքին արևմուտքից հարում էր Ուրարտուի առաջին մայրաքաղաք Արծաշկու // Արճեշի շրջանը: Դրանք ներկայացնում են «Աշխարհացույցի» Աղիավիտ և Աղբերանի գավառները:⁵¹

Մ.թ.ա. 713թ. Ուրարտու ներխուժած Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի բանակը այս նույն շրջանում՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերի մոտ, ավերել էր նաև ուրարտական թագավորներին և արքայազուհիներին պատկանող Արբուն, Ռիարը և շրջակա բնակավայրերը:⁵² Այս առթիվ Ն. Ադունցը գրում է հետևյալը. «Հետաքրքրական է նշել, որ հայ Արշակունիների ժամանակ ևս այն շրջանը, ուր գտնվում էին Արբուն և Ռիարը՝ Բերկրիի և Աղիավտի մարզը Արճեշում, հատկացված էր թագավորական տան իշխանների բնակության համար»:⁵³ Ավելացնենք, որ նույնպիսի կարգավիճակ այդ շրջաններն ունեցել են նաև Երվանդունիների և Արաաշխայանների օրոք:⁵⁴ Ուրարտուի արքայատոհմի ժառանգական տիրույթն հանդիսացած այս շրջանը նաև Արևաստծու պաշտամունքի գլխավոր օջախներից մեկն էր: Դրա ուղղակի վկայությունն է և այն, որ Բերկրի գետի ավազանում Արևաստծու պաշտամունքը չէր մարել նաև հետագա դարերում, իսկ նրա հիշողությունը կենդանի էր անգամ XIX-XX դդ. սահմանագլխին: Այդ են վկայում Վանում գրի առնված և «արեգակ» պատասխանն ակնկալող մի քանի հանելուկներ, ինչպես օրինակ՝

«Մեյ (մեկ) խավք մը կա իլանի (ավետարեր)»,

Բարձրակտուց սիլանի (փայլուն).

Կուտ կուտե երկրի,

Կերթա թառի Բերկրի» և այլն:⁵⁵

Բերկրին գտնվում է Վան քաղաքից հյուսիս, որտեղ ըստ վանեցիների, արևը երբևէ չի լինում, ուստի եթե վանեցին իր Արև-հավքին ուղարկում է Բերկրի թառելու, ապա դրանով տուրք է տալիս իր հեռավոր նախնիների այն պատկերացմանը, որով Բերկրիի շրջանն համարվել է Արև-հավքի բույնը՝ Արևաստծու իրական բնօրրանը:

Օ. Գերնին խեթական Արևի աստվածության առթիվ գրում է. «Ինչո՞ւ է ասվում, որ Արևի աստվածը ելնում է ծովից: Ենթադրություն է արվել, որ այդ բառակապակցու-

⁴⁶ О. Герни, Хетты, М. 1987, стр. 154.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 125:

⁴⁸ Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, № 27.

⁴⁹ Ն. Ադունց, նշվ. աշխ., էջ 163:

⁵⁰ Ս. Հմայա կյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵¹ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Եր., 1963, էջ 33, 37:

⁵² Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. I, էջ 31:

⁵³ Ն. Ադունց, նշվ. աշխ., էջ 194:

⁵⁴ Ս. Պետրոսյան, Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ,

Պատմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, էջ 178-180:

⁵⁵ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 4:

քյունը, հավանաբար, մատնանշում է խեթական Արևի աստծու ոչ տեղական, ոչ անատոլիական ծագումը, որ նա բերվել է այստեղ արևելյան ծովափին ինչ-որ տեղ ապրած ժողովրդի կողմից: Իսկապես էլ, հայտնի է հետաքրքիր մի մանրամասն. մի տեքստում Արևի աստվածը նկարագրվում է ձկների գլխին, և գոյություն ունեւ Արևի աստծու առանձին տեսակ՝ հայտնի որպես ջրի Արևաստված»:⁵⁶ Արևաստծու ծովից կամ մեծ լճից (խեթ. *aruna-*)⁵⁷ ելնել // ծնվելու տեսանկյունից ուշադրության է արժանի մեր հեթանոսական աստվածներից Վահագնին ծնված հայտնի օրհներգը և խեթական հիշյալ տեքստի առթիվ Վ. Իվանովի և Թ. Գամկելիժեի արած այն դիտողությունը, թե այդ ծով // մեծ լիճը կարող էր լինել կամ Կասպից ծովը, կամ Վանա և Ուրմիա լճերը:⁵⁸ Ս. Հմայակյանը նախապատվությունը տալիս է Վանա լճին, որովհետև հայկական ավանդությունների համաձայն, «Արևի հանգստարանը գտնվել է Վանա լճի հատակին և Վանա լճից է ծագել արևը»:⁵⁹ Արճեշի շրջակայքի առնչությամբ ուշագրավ է խեթական տեքստի այն մասը, որտեղ Արևի աստվածը ներկայացված է ձկները գլխին: Ինչպես ասվեց, այստեղ՝ Բերկրի գետի գետաբերանի մոտ է գտնվել Մեմուա արքայի կողմից, Արևի աստծուն ծնված կորողը, իսկ Բերկրի գետը «Վանա ծովու ամենեւնե նշանավոր գետն է այս՝ յուր ջրուն և ձկանց առատությամբ»:⁶⁰ Այս հանգամանքը չէր կարող վրիպել Հայոց քաղաքների աչքից, որոնք էլ այստեղ կառուցել էին տվել արքունի ձկնորսարանը: Փ. Բուզանդը այն տեղադրում է «առ ափն ծովուն Բզունենաց, յԱռեստ աւանի... յ Վերայ գետակին» և կոչում «ձկնատենիքն Առեստեայ»:⁶¹ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է նաև գետի ժամանակակից Բենդիմահի/Բանդիմահի անունը, որը պարսկերեն *band-i mäh* «ձկան ամբարտակ» բառն է, բնականաբար, նախապես տրված ոչ թե գետին, այլ գետի վրա գտնվող ձկնորսարանին:

Վելոշարադրյալը հիմք է տալիս մերժելու արևելագիտության մեջ տարածում գտած այն կարծիքները, թե Սարգուրի I-ը ծագումով Մուծածիրից էր, թե ինչպես նա, այնպես էլ իր հիմնադրած քաղաքական դինաստիան կապ չեն ունեցել Ուրարտուի նախորդ գահակալ Արամեի և նրա արքայանիստ Արծաշկու/Արճեշի հետ, թե Մուծածիրում իր գլխավոր տաճարն ունեցած Խալդին ի սկզբանե Ուրարտուի գլխավոր աստվածն էր:⁶² Ինչպես տեսանք, Սարգուրի I-ը ոչ թե խալդիապաշտ էր, այլ արևապաշտ: Նա ծանոթ չի եղել ոչ Խալդի աստծուն, ոչ էլ իր հաջորդ Իշպուինիի (մ.թ.ա. 825-810թթ.) օրոք, Մուծածիրի հպատակեցումից հետո, Ուրարտու մերժմոված նրա պաշտամունքի լեզվին: Դա ակնհայտ փաստ է, որովհետև Սարգուրի I-ի արձանագրությունները գրված են ասուրերենով և Խալդիի մասին որևէ հիշատակություն չունեն, երբ նրա հաջորդների արձանագրությունները գրված են Խալդիի պաշտամունքի լեզվով և Գր. Ղափանցյանի պատկերավոր արտահայտությամբ, «հագեցված են խալդիզմով»:⁶³

Նախնական Ուրարտուն ընդգրկում էր Վանա լճի ափերը և բավականաչափ հեռու էր գտնվում Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք (ներկայիս Իրաքի հյուսիս-արևելքում) տեղադրվող Մուծածիր փոքրիկ քաղաքությունից:⁶⁴ Սա ոչ միայն տարածքային, այլև քաղաքական տեսակետից ևս որևէ առնչություն չունեւ Ուրարտուի հետ, որովհետև մինչև Իշպուինիի կողմից հպատակեցումը, Մուծածիրը կախվածության մեջ էր Ասորեստանից: Հոգևոր-մշակութային տեսակետից ևս նախնական Ուրարտուն և Մուծածիրը հեռու էին միմյանցից: Վերջինիս կապերը բուն Ասորեստանի և հյուսիսային Միջագետքի մյուս շրջանների հետ էին, ընդ որում այնքան սերտ, որ մուծածիրյան

⁵⁶ Օ. Դեռնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 125:

⁵⁷ Դ. Գամկելիժե, *В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб., 1984, стр. 896.*

⁵⁸ Նունը:

⁵⁹ Ս. Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

⁶⁰ Գ. Սրվանձատյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 398:

⁶¹ Փաստոսի Բիզանդացու Պատմության հայոց, Բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Եր., 1987, Գ, ը. Դ, իր: Ս. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 37, 109:

⁶² Դ. Մելիքիշևի, *Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, "Вестник древней истории", 1948, № 2, стр. 45-46.*

⁶³ Գր. Ղափանցյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 116:

⁶⁴ Կ. Արտյունյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 144-145:

Խալդի աստվածը *Խալդիա* անունով ճանաչվում և պաշտվում էր նաև Հյուսիսային Միջագետքում՝ բուն Ասորեստանը ներառյալ:⁶⁵

Ի դեպ, դա վերաբերում է ոչ սակավաթիվ մարդկանց՝ սկսած շարքայիններից մինչև Ասորեստանի զոռոգ թագավորները: Ինչպես Ս. Հմայակյանն է գրում, այդ են վկայում «Ասորեստանում ապրող մարդկանց անձններ՝ կապված Խալդիի անվան հետ, ինչպես Խալդինասիր՝ «Խալդի պահապան», Խալդիաբուսուր՝ «Խալդի, պահպանիր», Խալդիէթիր «Խալդին փրկեց», Խալդիալի «Խալդին իմ աստվածն է»... և այլն: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Մուծածիրի Խալդիի տաճարում արարողություն է կատարել նաև Ասորեստանի արքան»:⁶⁶ Խոսքը Սարգոն II-ի մասին է:

Խալդին վաղ Ուրարտուի համար խորք աստված լինելու մասին է նախ և առաջ խոսում նրա գլխավոր տաճարի ոչ թե Ուրարտուում, այլ նրա սահմաններից դուրս՝ Ենթակա Մուծածիրի թագավորության Մուծածիր/Արդինի քաղաքում գտնվելու փաստը: Դրա մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Մուծածիրում նրա կինը Բագմաշտու (կամ Բագբարտու) դիցուհին էր, իսկ Ուրարտուում՝ Մայր դիցուհի Ուարուբաինին:⁶⁷

Վանի «Մեերի դռան» արձանագրությունը պահանջում է գոհաբերություններով տոնախմբություն կատարել «Արևի ամսին»,⁶⁸ բայց Արևի աստվածը՝ այս դեպքում վանյան Շիվինին, հիշատակված է դիցարանի երրորդ տեղում, իսկ առաջին տեղում Խալվին է: Պարզ է, որ «Արևի ամսին» տեղի ունեցող գոհաբերություն-տոնախմբությունը նախապես տեղի էր ունենալու Արևի աստծու պատվին: Իսկ եթե դրանք տեղի էին ունենում Վանում, ուրեմն, նախ և առաջ վերաբերելու էին Արևաստծու տեղական տալ-բերակին՝ վանյան Շիվինի աստծուն: Ասվեց, որ Արևաստծու պաշտամունքն այստեղ գոյություն է ունեցել Սարդուրի I-ինից էլ առաջ:⁶⁹

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ ուրարտական դիցարանը ներկայացնող «Մեերի դռանը» իր անունը տված Մեերը «Մասնա ծոեր»-ի Փոքր Մեերն է՝ Միթրա // Միր արևային աստծու փալական ժառանգորդը:⁷⁰ Իշպուինի թագավորի ձեռնարկած բարեփոխումների հետևանքով Արևի աստվածը գրկվել էր գերագույն աստծու իր դերից և ուրարտական դիցարանում իր տեղը գիջել էր դրսեկ Խալդի աստծուն: Որ դա միանգամից չէր կատարվել, վկայում է Անձավ/Անգաֆ բերդի ավերակներից (Վան քաղաքից հյուսիս-արևելք) պեղված մ.թ.ա. IX դ. վերջերով քվագրվող վահանը: Նկատենք, որ շրջանաձև վահանները ավելի վաղ առնչվում էին հենց Արևի պաշտամունքին՝ խորհրդանշելով Արևի սկավառակը: Հայտնաբերված վահանի տեսքից պարզվում է, որ Խալդին ուրարտական դիցարանում նախապես զբաղեցրել էր երկրորդ տեղը, որովհետև առյուծի վրա պատկերված աստծուն (հետագայում միայն Խալդին էր սլատկերվում առյուծի վրա)⁷¹ հաջորդում է ցուլի վրա պատկերված աստվածը (հետագայում միայն Թեյշեբան էր պատկերվում ցուլի վրա),⁷² բայց նախորդում էր հետիոտն մարտնչող մի աստված: Սա լինելու է Ուրարտուի աստվածային եռյակի մյուս անդամը՝ իր առաջնային դերը դեռևս պահպանած Արևի աստված Շիվինին: Իշպուինին պետության գերագույն քույրն էր, ուրարտական դիցարանը համակարգողը:⁷³ Նա էր որոշել ինչպես գերագույն աստծու հարցը, այնպես էլ կրոնի ծիսակարգը և մուծածիրյան Խալդի աստծու պաշտամունքի լեզուն դարձրել Ուրարտուի թե՛ ծիսական արարողությունների, թե՛ պաշտոնական գրագրության (սեպագիր արձանագրությունների) լեզու:

Նորամուտ այս լեզուն սրպես գերագույն աստված Խալդիի պաշտամունքի լեզու տեղի հայ քրմերի կողմից ընկալվելու էր «մարդկանց լեզվից» տարբեր և նրանից

⁶⁵ Б. П и о т р о в с к и й, Ванское царство, (Урарту), М., 1959, стр. 221.

⁶⁶ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁶⁷ Г. М с л и к и ш в и л и, Наир-Урарту, стр. 169, 372-373.

⁶⁸ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, Եր., 1981, էջ 45, 47, ծան. 1:

⁶⁹ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁷⁰ Գ. Ս ր վ ա ն ծ տ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 88: «Մասնա ծոեր», հ.2, մասն 2, Եր., 1951, էջ 859:

Կ.Սեփր-Օհանջանյան, Միթրա-Միրի արքանյակներն ու գործակալները, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գիրք 1, Եր., 1946, էջ 269-271, 296-297:

⁷¹ Մ. Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Եր., 1971, էջ 68:

⁷² Նույն տեղում, էջ 69:

⁷³ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 73:

վերալյառ «աստվածների լեզու»։ Հին հնգեվյուրայացիների առասպելաբանական մտածողությանը բնորոշ այսպիսի տարբերակումն իր արտացոլումն է գտել նաև մյուս ժառանգ ժողովուրդների՝ խեթերի, հույների, կելտական ու գերմանական ժողովուրդների ավանդույթներում։ Առասպելաբանական մտածողությամբ, աստվածը տարբերվում է մարդուց ոչ միայն նրանով, որ նա «երկնային» և «ամմահ» է, այլև նրանով, որ ունի մարդու խոսքից տարբեր յուրահատուկ խոսք։⁷⁴ Այդ խոսքը հասկանալի էր միայն քրմական դասի (մանավանդ նրա վերնախավի) ներկայացուցիչներին։ Այս հանգամանքը հեշտացրել էր հալոլիի պաշտամունքի լեզվի (խաղերենի, ուրարտական արձանագրությանների լեզվի) մուտքը Ուրարտու՝ հայկական միջավայր։ Բայց այդ նույն հանգամանքը խանգարել էր նրա լայն տարածմանը, որովհետև ոչ միայն ժողովուրդը, այլև իշխող վերնախավի շատ ներկայացուցիչներ անհաղորդ մնացին այդ լեզվին։⁷⁵ Այս հարցին արդրադարձած Գր. Ղափանցյանը ուսանելի դիտողություններ ունի։ Նա գրում է, որ Ուրարտուի «գրավոր դոկումենտների լեզուն կարող էր որոշ ցեղի կամ խավի լեզու լինել՝ կրելով սրբազան-պաշտոնական բնույթ»։⁷⁶ Այդ իսկ պատճառով «ուրարտացիների մոտ գրի տարածումը այն չափի չհասավ, ինչպես այդ տեսնում ենք ասսուրների, բաբելացիների, խեթերի և մյուսների մոտ»։⁷⁷

Անկասկած, Ուրարտուի հոգևոր-մշակութային կյանքում տեղ գտած հիշյալ փոփոխությունները պայմանավորված էին իր ներքին կայունությունը հաստատած, տնտեսական ու ռազմական վերելք ապրող պետությանը նորացված գաղափարախոսությամբ օժտելու պահանջով։

РОЛЬ ГОРОДА АЛНИУНУ И БОГА СОЛНЦА В РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКЕ РАННЕГО УРАРТУ

Резюме

С. Петросян

В надписях урартского царя Сардури I (845-825 гг. до н.э.) из Вана говорится о доставке из города Алниуну камня для строительства стен. О местонахождении города в востоковедческой литературе до сих пор нет четкого представления. По нашему мнению, Алниуну локализуется в районе первой столицы (царского города) Урарту - Арцашку (Арчеш). Этот город был центром культа солнечного бога *Ални - верховного бога ранней Урарту, от имени которого и происходит топоним Алниуну. При Сардури I другой центр культа Солнца - город Тушпа (Ван) стал не только столицей государства, но и его религиозным центром. По этой причине верховным богом Урарту стал местный бог Шивини, с которым был отождествлен алниунийский бог Солнца. Позже, при Ишгуини (825-810 гг. до н. э), верховным богом государства стал муцаирский бог Халди, а Шивини в государственном пантеоне занял третье место после него и Тейшебы. Однако, Шивини как бог Солнца вместе с Халди и Тейшебы считался членом главной триады урартских богов.

⁷⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, *նշվ. աշխ.*, II, էջ 476:

⁷⁵ Ս. Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ, Գյումրիի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, Հորեյանական գիտական մատաչքան նվիրված ինստիտուտի հիմնադրման 60-ամյակին (հոկտեմբեր - 1994), 2, Գյումրի, 1994, էջ 228:

⁷⁶ Գր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 96:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 100: